

اسلام و مبادله غیر مستقیم خدمات بین زنان و مردان

غلامرضا صدیق اورعی

قم، موسسه فرهنگی و اطلاع رسانی تبیان ، 1387

منبع: پیام زن، تیر ۱۳۷۸، شماره ۸۸

طرح مسأله: همه می دانیم که در اسلام بانوان وظایف الزامی اندکی در قبال شوهر دارند ولی به عنوان يك امر استجابی اکید بر خدمت کردن بانوان به شوهران خود، تأکید فراوان رفته است و رضایت شوهر از بانو بسیار موثر در حیات اخروی سعادت‌مندان بانو شمرده شده است. امروزه که بانوان اهل اطلاع و دانش و حضور اجتماعی گسترده ای در جامعه ما هستند برخی به طور مستقل یا تحت تأثیر مباحث مطرح در جوامع غربی از این بیانات و از این نوع بینش گلایه هایی کم یا زیاد دارند و حتی برخی احساس می کنند که دین اسلام به زن نگاهی تحقیرآمیز داشته است و یا احکام واجب و مستحب و حرام اسلام در امور مربوط به زن و مرد و مربوط به شوهر و بانو - نعوذ بالله - غیر عادلانه است و از این قبیل ذهنیتها و عواطف. در نوشته حاضر سعی داریم با استفاده از روش و چارچوبهای نظری جامعه شناسی این امر را توضیح دهیم تا بصیرت بیشتری نسبت به ساخت و کارکرد احکام اسلامی حاصل آید و توجهی باشد برای ((ضرورت پرداختن به دفاع معقول از عقاید و احکام اسلام)) و حفظ سنتهای صحیح و عادلانه و کارآمد در جامعه .

چارچوب مفهومی :

لوی استروس مردم شناس شهیر فرانسوی و ارایه دهنده نظریه ساختگرایی برای محتوای ساختهای اجتماعی، مضمون مبادله اجتماعی را پذیرفته است و معتقد است که هر جا ساخت هست، ارتباط و انتقال هست و همه این ارتباط و انتقالها به صورت مبادله است و اصول این مبادله ها، مبادله پیام توسط ساخت زبان و مبادله زنان توسط ساخت خویشاوندی و مبادله کالا و خدمات توسط ساخت اقتصادی، است .

لوی استروس در باره مبادله اجتماعی يك تقسیم بندی ارایه کرده است: مبادله محدود و مبادله عام. وقتی يك مشتری با ارایه پول به فروشنده، از فروشنده کالا می گیرد، این چنین مبادله ای، مبادله محدود نامیده می شود. مبادله محدود هدیه به این صورت است که مثلا شما به هنگام سالگرد ازدواج خواهرتان به او هدیه می دهید و او نیز چند ماه بعد برای سالگرد ازدواج شما به شما هدیه ای با همان حدود قیمت یا معنی، می دهد .

مبادله محدود زنان از نظر لوی استروس عبارت است از مواردی که :

دو خانواده که هر دو پسر و دختر آماده به ازدواج دارند، دخترشان را به عقد پسر دیگری درآورند که پسر هر کدام، داماد دیگری و دختر هر کدام، عروس دیگری می‌گردد. امری که در مناطقی از کردستان شیوه ((زن به زن)) نامیده می‌شود.

((مبادله عام)) وقتی وجود دارد که گیرنده زن، پیام، هدیه و ... از شما، به طور مستقیم ما به ازای آن را به شما ندهد بلکه او از شما بگیرد و خودش به دیگری بدهد و شما هم به ازای چیزی که به او داده اید، از شخص یا خانواده دیگری ما به ازای آن را بگیرد. کارکرد و اثری که لوی استروس برای مبادله عام، بر شمرده است؛ عبارت است از گسترش میدان مبادله و ایجاد یک محیط اجتماعی بزرگ. به عنوان مثال، اگر دو خانواده دختران و پسران خود را به عقد یکدیگر درآورند، شبکه خویشاوندی آنها دارای دو خانواده مبدل خواهد بود و بسیاری از موقعیتهای خویشاوندی در افراد اندکی مصداق می‌یابد ولی اگر خانواده ((الف)) از خانواده ((ب)) عروس بیاورد و دخترش را به خانواده ((ج)) بدهد و خانواده ((ب)) نیز از خانواده ((ت)) عروس بیاورد، خانواده های ((الف))، ((ب))، ((ت)) و ((ج)) با یکدیگر خویشاوند می‌شوند. لوی استروس تحریم ازدواج با محارم را بر این اساس توضیح می‌دهد. برای آشنایی با آرای لوی استروس می‌توان به کتابهای نظریه های جامعه شناسی و نیز به کتاب ((لوی استروس)) اثر ادموند لیچ مراجعه کرد.

مبادله مستقیم و مبادله غیر مستقیم

به نظر نگارنده، آسان تر آن است که دو نوع مبادله یادشده را مبادله مستقیم و مبادله غیر مستقیم بنامیم. نکته دیگر اینکه به نظر نگارنده غیر از اثر و کارکردی که لوی استروس برای مبادله غیر مستقیم (مبادله محدود) بیان کرده است، مبادله غیر مستقیم یک اثر و کارکرد دیگری نیز دارد که اهمیت آن کمتر از اثر یادشده نیست و آن عبارت است از اینکه: وقتی مبادله به طور مستقیم برقرار می‌شود دوام مبادله و یا دوام هنجارهای مبادله تضمین شده نیست زیرا طرفین مبادله مستقیم می‌توانند - در صورت احساس مشکل بودن یا هر عامل فردی و عاطفی دیگر - با یکدیگر بر سر ترك يك مبادله معین یا تغییر مقدار و نوع مبادله توافق کنند. مثلاً فرض کنید مبادله هدیه سالگرد ازدواج توسط دو خواهر چند سال انجام شده است و این دو خواهر با یکدیگر رابطه صمیمی دارند و الزامات ناشی از حضور دیگران نیز بر این مبادله سایه سنگینی ندارد. در این حالت احتمال زیادی وجود دارد که دو خواهر یادشده با رشد تورم یا هر امر مشابهی با یکدیگر صحبت کنند که: لازم نیست امسال برای هم هدیه بیاوریم. هر کدام هم با شوهرمان در این باره صحبت می‌کنیم و توضیح می‌دهیم. یا توافق می‌کنند که فقط يك شاخه گل برای یکدیگر هدیه بیاوریم.

اما وقتی مبادله به طور غیر مستقیم انجام می‌شود، کسی که چیزی به شما می‌دهد از شما چیزی نمی‌گیرد پس توافق شما با او - که لازم نیست چیزی بدهی - به معنی این نیست که شما از دادن معاف شده اید چون شما نگرفتید ولی به کس دیگری باید پرداخت کنید. و کسی که بنا است از شما چیزی بگیرد برای نگرفتن توافق نمی‌کند. يك مثال بزنیم: بسیاری از خانواده ها در شهرهای بزرگ ایران از اینکه باید به دخترشان به هنگام عروسی جهیزیه مفصلی بدهند، ناخشنود هستند زیرا فشار اقتصادی قابل توجهی را بر آنان وارد می‌سازد ولی با وجود نارضایتی بیش از نیمی از خانواده ها از این امر، این امر توسط اکثریت قریب به تمام این خانواده انجام می‌شود و این

هنجار با قوت ادامه دارد. زیرا خانواده ((الف)) باید جهیزیه را به خانواده ((ب)) بدهد ولی دختر خانواده ((ب)) عروس او نیست که بخواهد به طور مستقیم از خانواده ((ب)) جهیزیه بگیرد و امکان توافق باشد که: ((نه می دهیم و نه می گیریم)) بلکه خانواده ((الف)) باید جهیزیه دخترش را به خانواده ((ب)) بدهد و خانواده ((ب)) توافق نخواهد کرد که: ((جهیزیه نگیرد.)) اما همین خانواده ((الف)) پسری دارد و دختر خانواده ((ج)) را برای پسرش عقد می کند. حالا خانواده ((الف)) که جهیزیه دخترش را به خانواده ((ب)) داد، از خانواده ((ج)) انتظار دارد که جهیزیه ای تهیه کرده و به خانواده ((الف)) بدهند و چون خانواده ((الف)) در ارتباط با خانواده ((ج)) فقط گیرنده جهیزیه است حاضر نیست توافق کند و جهیزیه نگیرد. پس با وجود ناخرسندی خانواده های ((الف))، ((ب)) و ((ج)) از وجود این رسم، همچنان این رسم را اجرا می کنند و نمی توانند با توافق بین دو خانواده از عمل به آن سر باز بزنند. نکته ظریف تر اینکه در برخی مناطق ایران دختری که عروس می شود جهیزیه نمآورد بلکه در کل يك اجتماع رسم است که خانواده داماد وسایل زندگی خانواده تازه تشکیل شده عروس و داماد را فراهم کنند .

ممکن است به نظر برسد این رسم از لحاظ بار و فشار اقتصادی با رسم جهیزیه آوردن عروس فرقی ندارد؛ زیرا اگر فرض کنیم هر پدری يك دختر و يك پسر دارد، اگر رسم جهیزیه عروس رایج باشد، يك پدر - که يك پسر و يك دختر دارد و آنها ازدواج می کنند - فقط وسایل كامل يك خانواده تازه تشکیل یافته را فراهم می کند. و اگر رسم جهیزیه عروس رایج نباشد بلکه رسم این باشد که داماد جهیزیه بیاورد باز هم يك پدر - طبق فرض یادشده - فقط وسایل كامل يك خانواده تازه تشکیل یافته را فراهم می کند. اما چنین نیست زیرا وقتی باید پدر داماد وسایل زندگی جدید پسر و عروسش را فراهم کند، چون نباید این وسایل را به خانواده دیگری تحویل دهد عملاً میزان وسایل اعطایی به پسر داماد شده، کاهش می یابد در حالی که در اجتماعی که عروس جهیزیه می برد نه تنها به تدریج مقدار جهیزیه کمتر نمی شود که بیشتر هم می شود و وسایل زندگی خانواده تازه تشکیل شده کامل است. پس این اثر مبادله غیر مستقیم در ثبات هنجارها و تداوم رعایت آن توسط مردم بسیار مهم است. اکنون به موضوع اصلی نوشته بپردازیم .

مبادله غیر مستقیم خدمات زنان و مردان در اسلام :

زنان و مردان همچون همه انسانها نیازمند به همکاری با یکدیگر و مبادله خدمات و محبت و ... هستند و در همه جوامع موجود نیز تبادل عواطف و خدمات بین انسانها برقرار بوده و هست. برای مبادله خدمات بین زنان و مردان درون خانواده و نظام خویشاوندی دو فرض قابل تصور است: یا مبادله به صورت مستقیم طراحی شود و یا مبادله به صورت غیر مستقیم. آنچه در دین اسلام مورد سفارش و تأکید قرار گرفته است مبادله غیر مستقیم خدمات بین زنان و مردان درون نظام خویشاوندی است. همان طور که در ابتدای مسأله مطرح شد، در اسلام به بانو سفارش اکید شده است که برای جلب رضای الهی به شوهرش خدمت کند و حتی در روایتی از رسول اکرم(ص)، جهاد بانوان خوب شوهرداری کردن دانسته شده است. البته به شوهر نیز در باره حسن سلوک با بانو توصیه فراوان شده است. از سوی دیگر، در اسلام حق مادر بسیار گرامی دانسته شده است و هر چند احسان به والدین - چه مادر و چه پدر - پس از بندگی خدا مطرح شده است ولی در روایتی پیامبر اکرم(ص) در توصیه به کسی که می خواست به والدین خود نیکی کند ابتدا

فرمودند به مادرت نیکی کن و این امر را سه بار مطرح کردند و در دفعه چهارم فرمودند به پدرت نیکی کن. در این باره روایات دینی فراوان است و همه مردم مسلمان با هر سطح از آگاهی به خوبی به این دو نکته آگاهند. زیباتر اینکه این دو مطلب در يك عبارت در کنار هم از رسول اکرم(ص) نقل شده است :

((قال رسول الله(ص): اعظم الناس حقا على المرأه زوجها و اعظم الناس حقا على الرجل امه.)) (۱)
(پیامبر اکرم(ص) فرمود: بزرگترین مردم از لحاظ حق بر زن، شوهرش است و بزرگترین مردم از لحاظ حق بر مرد، مادرش است.)) به عبارت دیگر: نسبت به يك زن بیشترین حق را شوهرش دارد و نسبت به يك مرد بیشترین حق را مادرش دارد و اگر انسانها بخواهند حق دیگران بر خود را به خوبی ایفا کنند، يك زن باید بیشترین خدمت و مراعات را به شوهرش روا دارد و يك مرد باید بیشترین خدمت و مراعات را به مادرش روا دارد .

اگر اندکی دقت کنیم در هنجار اسلامی يك زن بیشترین خدمت را به يك مرد انجام می دهد و در عوض بیشترین خدمت را از مرد دیگری دریافت می کند و يك مبادله عادلانه و غیر مستقیم محقق می شود. يك زن به مردی به نام شوهر در افراد هم نسل خود خدمت می کند و از مردی به نام فرزند پسر در افراد غیر هم نسل و در نسل بعد از خود خدمت دریافت می کند. و همه آثار گفته شده برای مبادله غیر مستقیم در این مبادله وجود دارد .

علاوه بر این، باید بگوییم که اسلام در این مبادله عادلانه غیر مستقیم و دارای بستر اجتماعی پایداری بین زن و مرد، به دلایلی که در جای دیگر شرح داده شده جانب زن را گرفته است. مثلا خدمت زن به شوهر استجابی است و حق عظیم شوهر بر بانو در موارد واجب بسیار محدود است ولی حق عظیم مادر بر پسر در همه موارد واجب است مگر اینکه خلاف فرمان خدا و یا خارج از توان پسر باشد .

نکته دیگر اینکه شوهر در قبال حق بر بانو دارای وظایف سنگین و گسترده ای نسبت به بانو است و در واقع بانو غیر از مبادله غیر مستقیم با شوهر، به طور مستقیم نیز بر شوهر حق دارد و خدمات دریافت می کند که ایفای این خدمات توسط شوهر به بانو الزامی و واجب است نه مستحب مثل حق نفقه؛ ولی از آن سوی مادر که دریافت کننده بزرگترین حق از پسر خویش است و آن هم به طور واجب و الزامی است، وظیفه الزامی در قبال پسرش بسیار اندک است؛ زایمان و مشارکت در گذاردن نام نیک بر او و مانند آن. زیرا حضانت طفل بر پدر واجب است و حتی شیر دادن فرزند بر مادر الزامی نیست تا چه رسد به امور دیگر .

1- کنز العمال، حدیث ۴۴۷۷۱ .